

V. VALEVIČIUS

PLIURALIZMAS MOKSLE

Pagrindinė pastarųjų dešimtmečių mokslotyros tendencija — mokslo vystymosi naujo vaizdo kūrimas. Ankstesnę mokslo sampratą, kaip objektyvaus pasaulio paprasto atspindėjimo modelį, pakeitė mokslo kaip įvairialypio, sudėtingo reiškinių, tiesiogiai susijusio su visuomene, suvokimas. Tačiau naujasis supratimas remiasi viša ankstesne mokslo raida bei savimone.

XIX amžiuje ir XX a. pradžioje mokslas buvo suvokiamas kumuliatyviškai. Kokius pagrindinius bruožus išskiria ši koncepcija? Būdingiausias mokslo bruožas, anot kumuliatyvizmo, jo pastovumas ir nekinamumas. Jo nustatytos tiesos — absoliučios, t. y. galutinės ir nesikeičiančios. Mokslo tikslas — naujų empirinių žinių kaupimas. Mokslas neklysta, todėl visi ankstesni nukrypimai bei klaidos nėra įdomios mokslo istorijai. Jos turi būti atmetos arba ištaisytos, kitaip sakant, mokslo teorija yra išgryninta mokslo istorija, išmetus iš jos klaidas. Naujų žinių atsiradimas nieko nekeičia, naujos tiesos tik priplisnuojamos prie senųjų.

Kumuliatyvistinė mokslo raidos samprata XX a. pradžioje buvo būdinga neopozityvizmui. Nors daugelis pozityvistų ir nenagrinėjo mokslo raidos, bet jų mokslo sampratą galima rekonstruoti nagrinėjant tiesos sampratą. Tiesos kriterijumi buvo imama logika, kaip pasiektų tiesų ir jų gavimo metodų įsikūnijimas. Iš to išplaukia, kad naujos žinios gali būti tik priedas prie senųjų, tik pastarųjų empirinis išplėtimas.

Visiškai priešinga kumuliatyvistinei arba neopozityvistinei koncepcijai reikėtų pripažinti konvencionalistinę arba pliuralistinę mokslo sampratą. Pastarosios pradininku paprastai pripažįstamas Anri Puankarė, nors jo teoriniai sekėjai retai cituoja jo darbus. Šiuolaikiniais konvencionalistais laikomi vėlyvieji R. Karnapas ir K. Poperis, taip pat I. Lakatas, P. Fejerabendas, nors toks apibūdinimas nebūtinai turi apimti bendrą jų koncepciją, o gali būti kalbama tik apie tam tikros mokslo srities, mokslo teorijos traktuotę. Pliuralistinė mokslo samprata priešinga konvencionalistinei idealo supratimu. Pastarajam mokslas — vieningas, o pirmasis tokio idealo atsisako.

Kumuliatyvizmas buvo palyginti vienalytis, jo ištakos siekia F. Bekono ir Dž. Loko filosofiją. XX a. filosofijoje ryškiai atstovauja M. Šlikas, O. Noiratas, ankstyvasis R. Karnapas. Tuo tarpu pliuralistinė mokslo koncepcija gali būti skirstoma į dvi rūšis. A. Kėzinas pastebi: „Pliuralistines mokslo koncepcijas, nesvarbu, kokių metodologinių krypčių atstovų jos buvo iškeltos ir ištirtos, galima padalyti mažų mažiausiai į dvi rūšis. Pirmosios rūšies koncepcijų pliuralizmas pasireiškia mokslinio pažinimo istorijos traktuote. Joje daugiausia fiksuojami istoriškai keičiantys vienas kitą moksliskumo standartai“¹. Šiai kryptčiai A. Kėzinas priskiria T. Kūną, M. Fuko, I. Lakatą. „Kitos rūšies koncepcijos yra labiau radikaliaios, nes jose pripažįsta vienalaikio iškart kelių arba mažų mažiausiai dviejų lygiateisių moksliskumo standartų funkcionavimo teisėtumą“².

Pagrindinis bruožas, kuris skiria kumuliatyvistinę koncepciją nuo pliuralistinės, yra klausimo apie teorijos adekvatumą objektyviai realybei sprendimas. Pirmoji koncepcija teigia, jog teorija atitinka objektyvią realybę vienareikšmiškai. Tokia mokslinė teorija esanti vienintelė, jeigu ji tik moksliska. Antroji mokslinę teoriją traktuoja subjektyvistiškai, vadinasi, pasak jos, iš to ir išplaukia pakantumas visoms tą sritį aprašančioms teorijoms. Iš čia — žingsnis iki pragmatizmo arba subjektyvizmo.

Išnagrinėjime nuodugniau priežastis, skatinančias minėtas pažiūras. Kumuliatyvistinis mokslo raidos traktavimas būdingas empiristinės krypties mąstytojams. O racionalistinėje XX a. filosofijoje paprastai dominuoja pliuralistinė mokslo samprata. Didžiausias šių koncepcijų skirtinumas išryškėja sprendžiant teorijų palyginamumo klausimą. Vienos ar kitos mokslinės teorijos priėmimas ar atmetimas buvo ir yra svarbus ne tik metodologiškai, bet ir ideologiškai. Todėl daug reikšmės jam ir skyrė V. Leninas. „Materializme ir eimpiriokriticizme“ jis kritikavo E. Macho „mąstymo ekonomijos“ principą, skatinantį subjektyvistinę mokslo sampratą. Tame pačiame darbe V. Leninas nagrinėjo konvencionalistines A. Puankarė bei P. Duhemo koncepcijas ir parodė, jog pastarosios yra tam tikra subjektyvaus idealizmo atmaina. Reikia pastebėti, kad konvencionalizmas turi objektyvių prielaidų mokslinio pažinimo procese: jos tokios pat, kaip ir gnoseologinės idealizmo šaknys, V. Lenino aprašytos nedideliame darbe „Dialektikos klausimu“. Konvencionalistinės koncepcijos kyla dėl tam tikrų sunkumų pažinimo procese, būtent „revoliucijų“ moksle. Revoliucija sukelia mokslinių teorijų conceptualinių pakeitimų ir išklubina vieno ar kito mokslininko stichines materialistines pozicijas. Kaip tik viena iš „iškraipyčių“ formų ir yra konvencionalizmas, perdodantis subjektyviojo veiksnio vaidmenį pažinime.

V. Leninas atkreipė dėmesį į tai, jog kiekvienas mokslo teiginys yra apytikris, santykinis, todėl mėginant pripažinti objektyvumą vieninteliu

¹ Кезин А. В. Марксизм и плюралистические концепции науки.— Возрастание роли общественных наук в коммунистическом строительстве. М., 1979, с. 119—120.

² Ten pat, p. 64.

moksliskumo kriterijumi, atsiranda priešingas konvencionalizmui reiškiny: iš mokslo „išvejamą“ pažįstantis subjektas. Žinoma, šis kraštutinis taip pat ydingas.

Kaip jau pastebėjo postpozityvizmo atstovai, bet kurioje išvystytoje mokslo teorijoje vienok u ar kitokiu būdu realizuojami vadinamieji metafiziniai (skaityk — filosofiniai) principai. Jie kaip tik ir reikalingi mokslinės teorijos ontologijai sukurti. Aišku, jog šie principai nėra mokslininkų kuriami, o imami gatavi iš esamų filosofinių koncepcijų. Žinoma, stichiškai materialinė pasaulėžiūra gali susiklostyti ir be ypatingų žmogaus, kuriančio konkrečią mokslinę teoriją, pastangų, bet tam tikrą filosofinių koncepcijų įtaką visada galima išryškinti. Ši sritis dar mažai tirta ir ją reikia nuodugnai nagrinėti. (Tačiau negalima nepažymėti T. Kūno ir P. Fejerabendo darbų, kurie XX amžiuje pradėjo šios srities tyrimą. Tarybinėje literatūroje šis klausimas nagrinėjamas V. Stiopino knygoje³.)

Šiaip jau kiekvienoje mokslinėje teorijoje galima išskirti du ryškius sluoksnius: filosofinį (arba metafizinių principų) bei epistemologinį, kuriam priklauso neprieštaravimo, pilnumo ir t. t. reikalavimai, ir konkretų mokslinį, kuris sąlygoja konkrečios tyrimo srities kategorijas ir dėsnius. Antrajame sluoksnyje galime rasti šios teorijos metodų sistemą, mokslinės aparatūros bei faktų ir t. t. sluoksnius. Kitais žodžiais tariant, sudėtinga mokslinės teorijos struktūra tarsi pasidalija į dvi dalis: konkrečiąją ir bendrąją. Kumuliatyvizmas ir konvencionalizmas atsiranda ne teisingai traktuojant šį santykį. Pliuralizmas postuluoja konkrečiosios dalies nepriklausymą nuo bendrosios teorinės. Kumuliatyvizmas atmeta jų santykinę priklausomybę, tvirtindamas, jog tarp jų esąs griežtas ryšys, jam mokslinė teorija — monolitas. Teorijos raidoje filosofinės ir konkrečiosios dalies reikšmė ir vaidmuo nevienodas. Kaip tik kumuliatyvistinė programa praktiškai reikalauja objektyvių kiekvieno teorinio konstrukto referentų, o konvencionalizmas nurodo teorijos „subjektyvumą“, kūrybinį pobūdį. Tiesa, kaip sako I. Lakatas, pastarasis niekaip negali paaiškinti, kodėl tam tikri faktai analizuojami anksčiau nei kiti, kai šių faktų santykinis privalumas dar toli gražu neaiškus⁴.

Aukščiau išdėstytas aiškinimas apie pliuralistinę bei kumuliatyvistinę mokslinių teorijų sampratą, jų priežastis yra „vidinis“, jis iš esmės ne labai skiriasi nuo metafizinio, kaip šį terminą suprato F. Engelsas, suvokimo. Kur kas fundamentaliau šį požiūrį paneigia mokslinės teorijos kitimo dialektinių momentų supratimas. Pagrindinė priežastis, skatinanti įvairias „anarchines“ ar „dogmatines“ koncepcijas, yra mokslo raidos nevertinimas nagrinėjant patį mokslo fenomeną. Kumuliatyvizmas iš viso atmetė tokį klausimo kėlimą, mokslo raidą praktiškai palikdamas psichologijai, o vakarietiškoji postpozityvistinė mokslotyra nepakankamai aiškiai suvokia mokslo raidos dialektiką.

³ Жг. Стёпин В. С. Становление научной теории.— Минск, 1976.

⁴ Жг. Структура и развитие науки.— М., 1978, с. 211.

Kiekviena sąvoka, ypač atsiradimo metu, tam tikru mastu atspindi vienokį ar kitokį pasaulio bruožą. Žinoma, po to, kai jis susiformavo, pastarosios gali būti abstrahuotos nuo jas „pagaminusios“ empirinės medžiagos ir tapti priemone kitiems reiškiniams bei procesams aprašyti. Tačiau toks panaudojimas visai nepaneigia tokių sąvokų, juo labiau teorijų, objektyvaus turinio. Mokslinė teorija paprastai prasideda nuo hipotezės. Hipotezės atsiradimas visada susijęs su kūryba, t. y. su žmogiškuoju subjektyvumu. Aišku, jog šis momentas būdingas visam naujai atsirandančiam mokslui. Antras mokslinės teorijos raidos etapas yra naujosios hipotezės tikrinimas, ji „apauga“ pagalbinėmis hipotezėmis, matematiniu aparatu, interpretatyviniais modeliais ir t. t. Kaip tik šiuo metu pagrindinį vaidmenį vaidina praktika (eksperimentas). Patikrinus iškeltą hipotezę, mokslinės teorijos raida pradeda trečiąjį etapą. Kaip tik tada pradinė hipotezė praranda naujumą, ji „dogmatizuojama“. Šiame etape teorija išgryninama, supaprastinama, derinama su kitomis, apauga apsauginių hipotezių sluoksniu. Būtent tada pradeda dominuoti tokia mokslinės teorijos samprata, kuri yra priimta kumuliatyvistinėje koncepcijoje.

Iš išdėstytų minčių galima padaryti išvadą, kad nei kumuliatyvizmas, nei pliuralizmas nuodugnai neaprašo realaus mokslo fenomeno, o tik pastebi atskirus mokslo raidos momentus. Ypač svarbu pažymėti, kad pliuralistinėje sampratoje yra minčių, kurios neprieštarauja dialektiniam materializmui. Pavyzdžiui, toje pačioje filosofinėje koncepcijoje gali egzistuoti keletas konkrečių mokslinių teorijų, kurios besivystydamos tarsi susilieja į vieną vienintelę bendrą teoriją.